

**СВІТЛО І ТІНІ НАУКОВОГО ТЕКСТУ
(КУЛЬТУРА МОВИ І МОВЛЕННЯ
НАУКОВЦЯ)**

У статті визначено особливості реалізації норм сучасної української літературної мови в науковому стилі; проаналізовано найтипівіші помилки логічного й мовленнєвого характеру, що трапляються в наукових текстах; окреслено шляхи їх подолання.

Ключові слова: науковий текст, культура наукового мовлення, основні ознаки культури наукового мовлення.

В статье определены особенности реализации норм современного украинского литературного языка в научном стиле; проанализированы типичные ошибки логического и речевого характера, которые встречаются в научных текстах; намечены пути их преодоления.

Ключевые слова: научный текст, культура научной речи, основные признаки культуры научной речи.

An important feature of the erudite, fully developed scholar is the high language culture, that is, the ability to use the modern literary language with the full range of expressive means and the norms inherent in the literary language. Culture of speech as the main means of communication and an integral part of the general culture of the individual is one of the most important indicators of education and civilization of society, provides for the correct, optimal use of speech means and includes the language achievements of society throughout all stages of its development. Good knowledge of the language, possession of its literary standard is the key to the effectiveness of any professional communication, including scientific. The purpose of the article is to reveal the essence of the concept of «culture of scientific speech», to determine the peculiarities of the implementation of the norms of contemporary Ukrainian literary language in the scientific style, to emphasize the most typical mistakes of the logical and linguistic nature that occur in scientific texts, and to outline ways and ways of overcoming them. Frequent publications in various professional editions, dictionaries, directories are proof that even in the time of the newest linguistic searches in the field of discourse, cognitivism, political linguistics, etc., the culture of speech remains «imperishable classics». After all, in the words of V. Sukhomlynsky, there is «the lively root of the culture of mental, all mental education».

The culture of language is an indicator of its uniqueness, which is determined by generally accepted norms – orphoepic, lexical, word-formation, grammatical, spelling and stylistic. About the culture of speech say, if the normative-regulatory aspect, related to the establishment of rules for the use of linguistic means, is oriented on native speakers. Speech culture, based on the achievements of linguistic culture, contains, firstly, unconditional observance (literally and in writing) of the norms of literary language, and secondly, the speech skills of the speaker or writer. The main communicative task of communication in the scientific sphere is the expression of scientific concepts and inferences. Thinking in this area has a generalized, abstract, logical character. This is conditioned by such specific features of scientific style as abstraction, conciseness, generalization, dialogicity, underlined logic, objectivity of presentation, clarity, semantic accuracy, uniqueness, informative saturation.

Key words: scientific text, culture of scientific speech, main culture of scientific speech.

Важливою рисою ерудованого, усебічно розвиненого науковця є висока мовленнєва культура, тобто вміння досконало використовувати сучасну літературну мову з усією різноманітністю виражальних засобів і властивими літературній мові нормами. Культура мовлення як основний засіб комунікації та невід’ємний складник загальної культури особистості є одним з найважливіших показників освіченості та цивілізованості суспільства, передбачає правильне, оптимальне використання мовленнєвих засобів і містить у собі мовні надбання соціуму впродовж усіх етапів його розвитку. Добре знання мови, володіння її літературним стандартом є запорукою ефективності будь-якої фахової комунікації, зокрема наукової.

У статті поставлено за мету виявити сутність поняття «культура наукового мовлення», визначити особливості реалізації норм сучасної української літературної мови саме в науковому стилі, акцентувати увагу на найтиповіших помилках логічного і мовленнєвого характеру, що трапляються в наукових текстах, окреслити способи їх подолання.

Провідні українські мовознавці постійно тримають у полі зору проблему культури мовлення і культури наукового мовлення зокрема. Часті публікації в різних фахових виданнях, словники-довідники є доказом того, що навіть у час новітніх лінгвістичних пошуків у царині дискурсології, когнітивістики,

політичної лінгвістики тощо культура мовлення залишається «нетлінною класикою».

В «Енциклопедії української мови» поняття «культура мови» трактують як «рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування» [8, с. 348]. На думку Т. Можарової, досліджуючи культуру наукового мовлення, дефініцію поняття «культура наукового мовлення» варто доповнити двома параметрами: а) уточненням обставин мовлення: наукова інформація, яку доводять до різних верств суспільства; б) зазначенням сфери використання наукового стилю: науково-технічна література, освіта [4].

Основними комунікативними ознаками культури наукового мовлення є змістовність, правильність і чистота, точність, логічність і послідовність, багатство (різноманітність), доречність, доступність, естетичність. За твердженням М. Пентилюк, усі ці ознаки підпорядковано найосновнішій – правильності, тобто досконалому володінню нормами літературної мови [6].

Культура мови – показник її унормованості, що визначено загальноприйнятими нормами – орфоепічними, лексичними, словотворчими, граматичними, правописними та стилістичними. Про культуру мовлення говорять, якщо нормативно-регульовальний аспект, пов'язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови. Культура мовлення, спираючись на здобутки мовної культури, містить у собі, по-перше, безумовне додержання (усно й на письмі) норм літературної мови, по-друге, мовленнєву майстерність того, хто говорить або пише.

Основним комунікативним завданням спілкування в науковій сфері є вираження наукових понять та умовисновків. Мислення в цій сфері має узагальнений, абстрагований, логічний характер. Цим зумовлені й такі специфічні ознаки наукового стилю, як абстрагованість, стислість, узагальненість, діалогічність, підкреслена логічність, об'єктивність викладу,

ясність, смислова точність, однозначність, інформативне насичення.

Для наукового тексту важлива смислова точність та однозначність висловлювань, що досягається через використання правильно підбраного слова. Недоречно вжите в науковому тексті слово може спричинити подвійне тлумачення, порушити зміст сказаного чи написаного.

Редагуючи наукові апробації в науковому збірнику «Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури», фіксуємо лексичні помилки, що свідчать про невміння молодих дослідників розрізняти значення деяких часто вживаних слів. Серед слів, через які «спотикаються» науковці, зазначимо *вирішити і розв'язати, великий і крупний, область і галузь*. Подамо деякі роз'яснення щодо їх уживання.

Вирішити і розв'язати – ці слова є взаємозамінними, поєднуючись з іменниками *питання, проблема, справа*, напр.: *Створення безпечних умов праці будівельників пов'язане з вирішенням багатьох складних проблем; Вирішуючи великі та складні питання, люди завжди звертаються до досвіду минулого*. Як засвідчує лексична картотека Інституту української мови НАН України, в інших випадках надають перевагу синоніму *розв'язання*: *вдале архітектурне розв'язання, ґрунтовне науково-проектне розв'язання, символіко-алегоричне розв'язання конфлікту, сміливе інженерне розв'язання*.

Щодо задач з математики, фізики, хімії вживаємо термін *розв'язання*, що означає послідовність відповідних дій, які дають змогу знайти відповідь на поставлену умову: *Сіткові й варіаційні методи добре розроблені та успішно застосовуються лише для розв'язання задач математичної фізики*. Проте коли йдеться про відповідь до задачі – послуговуємося словом *розв'язок*.

Штучним наближенням до російської мови є розширення семантики слова *крупний*, що нерідко трапляється в наукових текстах. Під впливом багатозначного російського *крупный* в українських наукових текстах постають помилкові словосполучення – *крупне підприємство, крупногабаритний будинок, крупнопанельний блок, крупні водосховища* тощо.

В українській мові слово *крупний* має лише одне значення: *такий, що складається з окремих великих частинок – крупне (грубе) зерно, крупний (грубий) пісок, крупний (грубий) шлак*. За лексичними нормами сучасної української літературної мови доречним відповідником є слово *великий*, напр.: *Бізнес ведуть представники великих американських підприємств*. Так само правильно: *велика промисловість, великогабаритний будинок, великопанельний блок, великі водосховища*.

Під впливом російської мови нерідко дослідники вживають у наукових текстах слово *область* у невластивому значенні: *область застосування, область поширення тріщини, область застосування фарби, область згину, область внутрішнього застосування, у всіх областях господарювання*. Для внормованого й стилістично виваженого наукового тексту з означеними словосполученнями в українській мові наявна низка слів: *галузь – сфера – ділянка – царина – терен*. Ці слова об'єднує спільне значення *«певна сукупність фактів, явищ, занять, що становлять якусь окрему сторону людської діяльності, людських інтересів»*. Словник української мови подає значення слів *галузь* – певна ділянка виробництва, науки; *сфера* – район дії, межа поширення чого-небудь [1, с. 1120].

З таким значенням уживають у сучасній українській мові слова *царина, лан, нива, терен* (як переносні): *Жодна царина духовної культури не може порівнятися до вимог опору матеріалів; До лану освіти, сприймаючи всі зміни, долучені і викладачі, і студенти; За тридцять років творчої праці на освітянській ниві; На теренах сучасної освіти зміни сприймають як позитивні зрушення*.

Звичайно, помітна відмінність у сполучуваності та стилістичних функціях слів, що входять до першої та другої частини цього синонімічного ряду: *галузь, сфера, ділянка* – слова стилістично нейтральні, а *царина, лан, нива, терен* мають виразне стилістичне забарвлення, надають висловленню урочистості, піднесеності або навпаки – служать засобом іронії.

Нерідко зі значенням, що властиве словам названого синонімічного ряду, помилково вживають слово *область*

(очевидно, під впливом слововживання в російській мові): *Маємо ріст в усіх областях господарства*. Літературній нормі відповідає речення зі словом *галузь*, пор.: *Маємо ріст в усіх галузях господарства*. Лексичне значення слова *область*, яке фіксує СУМ: «1. Частина країни, державної території. За царювання Тамари до Грузії були приєднані деякі області Персії; 2. Адміністративно-територіальна одиниця, що є частиною республіки. Батько одвіз матір до родичів на село в Харківську область (Леонід Смілянський, Сашко, 1954, 89); // розм. Адміністративний центр, а також керівні організації такої одиниці державної території. Гордий їхав дід Семен в область делегатом, на свято одержання високої нагороди (Остап Вишня, I, 1956, 310); Вже дзвонять з області, чи прибув трактор (Олександр Довженко, I, 1958, 80)» [7]. Отже, словосполучення *область застосування, область поширення тріщини, область застосування фарби, область згину, область внутрішнього застосування, у всіх областях господарювання*, щоб передавати правильний і точний зміст, мають вияви: *сфера застосування, ділянка поширення тріщини, ділянка застосування фарби, межа згину, ділянка внутрішнього застосування, у всіх галузях господарювання*.

Дилема – проблема – завдання – задача, на перший погляд є рядом синонімічних слів, які легко замінити один одним. Утім, це не так. *Дилема* – слово грецького походження, що означає потребу вибору між двома варіантами, звичайно небажаними або важко здійсненними, напр.: *Війна і мир – ця дилема загострилася сьогодні як ніколи*. Помилковим є вислів *дві дилеми*, бо *ди-* вказує на наявність лише двох можливостей однієї дії. Часом це слово плутають з іменником *проблема*. Напр.: *Перед підприємством стояла дилема: де дістати гроші?* Зрозуміло, тут треба сказати *стояла проблема*. *Проблема* – це теоретичне чи практичне питання, що потребує розв’язання [1, с. 961], а *дилема* передбачає вибір між двома варіантами. Цю відмінність у змісті треба враховувати у висловах на зразок: *розв’язувати складну проблему життя – життя поставило дилему; проблема війни і миру – дилема війни і миру*. *Завдання* – це запланована для виконання

робота, справа, доручення [1, с. 284]: У новому експерименті я значно звузив межі своїх наукових **завдань**. Переважно іменник завдання означається такими словами: *невідкладне, важливе, виняткове, конкретне, нездійсненне, непосильне, складне, посильне* тощо. Напр.: *Невідкладним завданням є всебічне дослідження оцінки впливу існуючих і створюваних підприємств на природу, пошук конкретних шляхів підвищення їхньої екологічної безпеки*. Отже, дилема і проблема вказують на потребу розв'язання проблеми, зокрема через вибір між двома варіантами, а завдання стосується виконання окремого обсягу роботи.

Задача – це слово має лише єдине значення: «питання (переважно математичного характеру), яке розв'язується шляхом обчислень за визначеною умовою» [1, с. 294]. З огляду на це, визначаючи мету та окреслюючи основні проблеми наукової роботи, науковець ставить перед собою *завдання*, а не *задачі*. Певні *задачі* можна розв'язувати в межах окреслених *завдань*.

Окремі проблеми викликають у науковців і вживання слів *запроваджувати* й *упроваджувати*. Розрізненню значень цих слів можуть допомогти їхні російські відповідники. Зокрема, *упроваджувати* – це російською «внедрять»: *упроваджувати механізоване обладнання, впроваджувати квадрокоптерні дослідження, а запроваджувати – це «вводити»: запроваджувати 8-годинний робочий день; запроваджувати в практику будівництва*.

Молоді науковці подекуди запитують, хто вони – *здобувачі* чи *пошукувачі*? Обидва слова побутують у мові науковців, що захищають кандидатські або докторські дисертації. Тож якому надати перевагу? Згадаймо, що на титульній сторінці дисертаційного дослідження й авторефераті написано: *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата / доктора...* Отож, дисертація *на здобуття..*, а той, хто захищає дисертацію, природно, *здобувач*, а не *пошукувач*. Крім того, звернімо увагу на вислів *науковий ступінь* (*ступінь* – іменник чоловічого роду), що цілком закономірно заступив поширене в мовній практиці словосполучення *вчений ступінь*: адже

захищають наукове дослідження, розвідку, наукову працю, автор її – науковець, той, хто працює в певній галузі науки.

Члени спеціалізованої ради слухають, як виступають здобувач й опоненти, аналізують захист і присуджують здобувачеві науковий ступінь кандидата або доктора. Саме *присуджують*, а не *присвоюють*; цю останню дію зафіксовано в іншому вислові: *присвоїти наукове звання*.

Опоненти пишуть і виголошують *відгуки* / *відзиви* про кандидатську (докторську) дисертацію. До речі, обидва слова *відгук* і *відзив* уживають паралельно, без розрізнення значень, хоч за місцем у словотвірній будові української мови перевага належить слову *відгук*. *На адресу* (а не *в адрес*) спеціалізованої ради надходять відгуки про автореферат. Зачитують *відгук провідної* (а не *ведучої*) організації.

Завершуючи відгук про дисертацію, опонент подекуди робить висновок про те, чи автор *достойний вченого ступеня*, хоч цю формулу сприймають як розмовний варіант. Натомість вислів *автор дисертації заслуговує наукового ступеня* або *заслуговує присудження наукового ступеня* відповідає сучасним літературним нормам.

Дисертанти готують до захисту документи, зокрема й *витяг* із протоколу. Усталюються й різні форми звертання до присутніх на захисті: *Високоповажний голово спеціалізованої ради!* *Вельмишановні члени спеціалізованої ради!* *Шановні присутні!* *Шановні колеги!* *Пані й панове!* *Вельмишановне зібрання* (а не *зібрання* чи *зібрання*).

Отож, будьте уважні до українського ділового наукового спілкування в усній і писемній формі. Звичка звертатися за порадами до першоджерел виховує гарний науковий смак і повагу до слова. Найкращими порадиниками можуть стати «Культура мови на щодень» за редакцією С. Єрмоленко [3], мовностилістичні поради О. Пономарева [6], науково-популярна розвідка С. Караванського [2]. Молоді науковці сьогодні рідко заглядають у книжки, радше до Інтернет-ресурсів. І справді, наразі в Інтернет-просторі вистачає статей з добіркою корисних ресурсів для роботи з текстом. Зокрема, спробуйте використати

такі джерела.

Первинна перевірка тексту на помилки. Написали текст і маєте сумніви щодо його «чистоти»? Перевірте його за допомогою таких ресурсів: Мова – ДНК нації, що є безкоштовним сервісом. Він працює не ідеально, але дуже прикрі орфографічні, граматичні та стилістичні помилки на зразок: *будь-ласка, прийняти участь, приносити вибачення, підвести підсумки* допоможе виправити.

Перевірка орфографії. Не знаєте, як відмінювати слово в родовому відмінку? *Цемент* чи *цементу*? *Банкомат* чи *банкомата*? Не бійтеся словників! Кілька разів перевірите – і запам'ятаєте, що мрієте поїхати до *Парижа*, а не до *Парижу*. Корисно перевірити рід іменника в українській мові, щоб не написати ненароком *чорна толь* чи *дешева шампунь* (ці слова в українській мові належать до чоловічого роду). Допоможе в таких ситуаціях сайт lcorp.ulif.org.ua/dictua.

У пригоді стане одинадцятитомний «Словник української мови» (або *СУМ-11*), який видано 1970–1980 рр. Цей словник став першим в історії академічним тлумачним словником української мови. На ньому базуються майже всі сучасні тлумачні словники, зокрема «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (ВТССУМ) [1] та оновлений «Словник української мови у 20 томах», публікацію якого розпочала Академія наук України 2010 р. Словник уклав великий колектив науковців за українськомовною літературою від часів І. Котляревського до 1980 р. Для більшості тлумачень у словнику наведено вдалі випадки вживання слова, що ілюструють його значення. Попри обов'язкову на час його виходу політичну заангажованість, *СУМ-11* становить беззаперечний скарб вітчизняної лексикографії – <http://sum.in.ua>. Цікавим і корисним є портал української мови та культури, який містить словоформи (орфографічний словник) для понад 260 000 слів – <http://www.slovnyk.ua/services/names.php>.

Переклад російських слів. Перекладати слово українською мовою в Google Translate не найкраща ідея. У ньому вам запропонують варіант найближчий до російськомовного

еквівалента. Хочете справді питомий відповідник? Спробуйте ресурс r2u.org.ua, де зібрані словники, що укладено до нищівного зросійщення нашої мови, яке сплановано чинила радянська влада минулого століття.

Переклад фразеологізмів є найпроблемнішим, оскільки тісно пов'язаний із глибинним сприйняттям української культури. А як перекласти не окреме слово, а вислів? Наприклад, «*лед тронулся*» або «*утро вечера мудренее*». Не варто перекладати дослівно, бо ваш текст стане дуже штучним. Спробуйте ресурс stalivrazy.org.ua. Щоб знайти влучний переклад, шукайте за основним словом. У першому випадку це – «*лед*», а в другому – «*утро*». І ви знайдете чудові варіанти: «*крига скресла*» і «*ніч-мати дасть пораду*».

Переклад англіцизмів не менш проблемний. Уникнути надлишкового вживання англіцизмів (*гаджети, апікейшени, лайки, барбершопи, коворкінг, краудфандинг*) допоможе slovotvir.org.ua. Це ресурс для колективного пошуку, обговорення та вибору перекладів запозичень. Тут ви зможете й подивитися запропоновані варіанти (*пристрій, застосунок, уподобайка, голярня, співробітня, спільнокошт*), і додати свої. Сподіваємося, що ці ресурси стануть вам у пригоді.

Серед безлічі пропозицій, на нашу думку, найкращим є тренажер із правопису української мови, у якому розміщені тренувальні вправи для кожної з тем. Теоретичні аспекти курсу можна розшукати на офіційному сайті української мови. Режим доступу: <http://webpen.com.ua/> – тренажер із правопису української мови; <http://ukrainskamova.com/> – офіційний сайт української мови. Зверніть увагу, що запропоновані інтернет-ресурси поєднують теоретичні положення й практичні завдання, що сприяють засвоєнню граматики української мови і вдосконаленню правописних навичок. Навчальні матеріали додатково містять різноманітну пізнавальну інформацію.

Бібліографічні посилання

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005.

- 1728 с.
2. **Караванський С.** Секрети української мови. – Київ : УКСП «Кобза», 1994. – 152 с.
 3. **Культура** мови на щодень / Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, С. Я. Єрмоленко та ін. – Київ : Довіра, 2000. – 169 с.
 4. **Можарова Т.** Культура наукового мовлення // Вісник КДУ ім. М. Остроградського. Гуманітарні науки. – 2010. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 169–174.
 5. **Пентилюк М.** Культура мови і стилістика. – Київ : Вежа, 1994. – 240 с.
 6. **Пономарів О.** Культура слова: мовностилістичні поради. – Київ : Либідь, 2001. – 240 с.
 7. **Словник** української мови : в 11 томах. – Київ : Наук. думка, 1972. – Т. 3. – 744 с.
 8. **Українська** мова. Енциклопедія. – Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.